

TİMUR SÂDECE BİR ASKER Mİ İDİ?

İSMAİL AKA

Merhum hocam

Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat'ın

aziz hâtrasına...

Timur, Asya'da bir kasırğa gibi esti ve arkasında bütün dünyaca tanınan bir isim bıraktı. Seferleri ve zaferlerine ait tasvirler, zamanında yazılan eserler ve görgü tanıklarının ifadeleri ile canlı bir biçimde günümüze kadar gelmiştir. Orduları Moskova'dan Delhi'ye, İzmir ve Filistin'den Çin'e kadar giderek bütün o devrin dünyasını üretti. Bütün bu seferler zaman ve mekân tanımaz bir tarzda icra edilmişti. Bâzı Avrupalı tarihçiler Makedonyalı İskender ve Napolyon'un seferlerine bakarak onları tarihte en büyük asker ve cihangir olarak göstermeye çalışırlar. Fakat Timur'un seferleri ele alınacak ve km. olarak hesaplanıp kıyaslanacak olursa, İskender ve Napolyon'un bu hususta onunla mukayese edilemeyeceği açıkça görülecektir.

Bu seferler ve zaferler sonunda Timur'un şöhreti bütün dünyada hemen yayıldı, asırlarca bir dehşet siması ve efsanevî bir kahraman olarak yaşadı. Pek çok yazar ve san'atkâra konu oldu. Evet o, göçebe fâtihlerin sonuncusudur. Fakat o, Rus tarihçisi Barthold'un ifade ettiği gibi sâdece "bir eşkiya çetesi reisi"¹ veyâ ele geçirdiği şehirleri yakıp-yıkan, insan kellelerinden minareler diktiren bir asker mi idi?

Timur'u ziyaret eden İspanyol elçisi Clavijo² ve Timur'un küçük yaşta Suriye'den Semerkand'a götürdüğü İbn Arabşah³, Timur'un atalarının, çoban ve göçebe olduklarını yazarlar. Clavijo ayrıca Çağatayların sürüleri ile yolculuk eden göçebeler olduklarını, bu yolculukları sırasında kadın ve çocuklarının kendileri ile birlikte bulduklarını ifade eder. Bu gibi ifadeler bize Timur'un ataları olan Çağatayların XIV. yüzyılın ortalarında yaylak ve kışlaklara sâhip, göçebe bir toplum olduklarını göstermektedir.

¹ W. Barthold, *Uluğ Beg ve Zamanı*, çev. İsmail Aka, TTK, Ankara 1997, 14.

² *Embassy to Tamerlane (1403-1406)* trans. Guy le Strange, London 1978, 190-191; 210.

³ *Acaib el-Makdûr fi Ahbar Timur*, Kahire 1285, 6.

Çağataylar her ne kadar göçebe hayatı sürdürmekte idiler ise de, servetleri ve kudretleri sâdece göçebelîğe dayanmıyordu. Kabile reisleri tarafından idare edilen toprakların büyük bir kısmında Semerkand, Buhara, Belh, Tirmiz ve Hocend gibi, geçmiş devirlerin büyük-medenî şehirleri ile geniş tarım alanları mevcuttu.

Timur'un herkesi ürküten seferlerinden sonra, ülke içinde düzen sağlanmış, ülkenin çeşitli bölgelerinde mirzaların hüküm sürmeleri, geçmişin yaralarının sarılmasını kolaylaştırmıştı. Bu idareciler bölgelerini bayındır bir hâle getirmek ve refahı sağlayabilmek için ziraî ve ikisadî hayatın sağlam temellere dayanması ve istikrarın sağlanması gerektiğinin farkında idiler.

Kendisini yerleşik ahalden çok asker unsuruna daha yakın hisseden Timur, göçebeler tarafından kabul edilmesi mümkün olmayan bir davranışta bulunarak, başşehir olmak üzere Semerkand'ı seçmiş¹ ve burada binalar inşa ettirmeye başlamıştı. Halbuki daha önceleri bâzı Çağatay hanları yerleşik hayata geçmeye teşebbüs ettiklerinden bunu hayatları ile ödedikleri gibi², Timur da arkadaşı Emir Hüseyin'i Belh'te yerleşmek ve Hinduvân kalesini onartmak istediğinden dolayı, amcası Abdullah'ı örnek göstererek yasaya aykırı olduğundan onu bundan alakoymuştu³. Semerkand'ın başkent seçilmesinin ardından Timur burasını imara çok önem vermiş, ele geçirdiği ülkelerden getirttiği usta ve san'atkârlara Semerkand civarında Dımaşk, Mısır, Şiraz, Sultaniye ve Bağdad adlarını verdiği kasabalar kurdurmuş⁴, şehrin dışında bazıları hanımlar için olmak üzere Dilgüşâ, Şimal, Nakş-i Cihan, Çınar, Taht-ı Karaca adlarını taşıyan bahçe ve konaklar inşa ettirmişti⁵.

O, ticaretin devlet hazinesi için en büyük gelir kaynağı olduğunun farkında idi. Başkent Semerkand'da pek çok çarşı ve dokuma imalâthanesi bulunuyor, şehir özellikle baharat ticaretine merkezlik ediyordu. Clavijo'ya göre İskenderiye çarşılarında bile bunların eşini bulmak mümkün değildi. Deşt-i Kıpçak'tan deri, Çin'den ipek, Hoten'den elmas, yakut gibi kıymetli

¹ Şerefeddin Ali-i Yezdi, *Zafernâme*, yay. Muhammed Abbasi, Tahran 1336 h.ş., I, 158.

² Çağatay Hanı Tarmaşirin (1326-1334) bunun örneklerindedir.

³ Nizameddin-i Şâmi, *Zafernâme*, yay. Felix Tauer, Praha 1937, I, 51-52; Yezdi, I, 131.

⁴ İbn Arabşah, 228.

⁵ Bunlar için bk. Babur, *Vekâyî, Babur'un Hâtratu* (Doğu Türkçesinden çev. R. Rahmeti Arat), Ankara 1943, I, 48; Clavijo, 226 v. dv.

taşlar geliyordu ve yine İspanyol elçisine göre "Timur, başkentini dünyanın en mükemmel şehri yapmak için, ticareti daima teşvik etmişti"⁹. İşte bu düşünceyledir ki, 1402 yılında Ankara Savaşı'ndan hemen sonra, Fransa kralına gönderdiği mektupta, karşılıklı olarak tüccarların gelip-gitmesini, tüccarlara güçlük çıkarılmamasını, zira dünyanın tüccarlar sayesinde bayındır ve müreffeh bir hal aldığı ifade ediyordu¹⁰.

İmar faaliyetleri ve ticaretin yanında tarımı da ihmal etmiş değildi. Serefeddin Ali-i Yezdi'nin ifadesine göre Timur'un ülke dahilinde işlenebilecek hiçbir yerin boş kalmasına gönlü razı değildi¹¹. Bu amaçla o, ele geçirilen ülkelerden pek çok topluluk ve kabileyi başka yerlere göçürerek, o zamana kadar iskâna açılmamış bazı yerleri iskâna açmış¹², birçok yerde kanallar kazdırmıştı¹³. Bu gibi faaliyetlere daha sonraları da devam edildiğini, 1410

⁹ Clavijo, 287-288.

¹⁰ Muhammed Kazvinî, *Nâme-i Emir Timur Gürgân, Bist Makale-i Kazvinî*, Tahran 1332 h. ş., 41.

¹¹ Yezdi, II, 18.

¹² Yezdi, II, 17. Anadolu'dan göçürülen 30.000 çadır Kara Tatar, Sir Deryâ'nın öte yakasında Işğ Göl ve Kaşgar taraflarında yerleştirilmişlerdi. Kara Tatarlarla birlikte Azerbaycan'dan da kalabalık bir topluluk göçürüldüğü gibi, Azerbaycan ve Arab Irak'ını yurt tutmuş bulunan aşiretlerin beglerinin herbirinin oğul ve kardeşlerinin aşiret mensuplarının bir kısmı ile Semerkand'a göçürülmeleri buyurulmuştu (Yezdi, II, 399).

¹³ 1381 yılında Horasan'ın ele geçirilmesinden sonra o, buradaki tarımı canlandırmak için devlet ileri gelenleri ve büyük beglere Murgab suyundan kanallar açtırmalarını buyurmuştu. Bu kanallar, açtıranların adları ile tanınmış olup, zamanın tarihçilerinden Hâfız-ı Ebrû, bunlardan 20 tanesinin adını vermiştir (Coğrafya-yi Hâfiz-ı Ebrû, Kısmet-i Rub' Horasan; Herat, yay. Mail-i Herevî, Tahran 1349 h.ş., 34; Dorothea Krawulsky, Horasan zur Timuridenzeit nach dem Tarih-e Hâfiz-e Ebrû, Wiesbaden 1982, I, 32). Bu kanal açtırma işine herhalde hanımlar da kaulmuş olmalıydılar. Zira kanallardan biri Kutlug Hatun adını taşımaktadır ki, bu Timur'un 1383'te ölen kız kardeşi Kutlug Terken Aga olmalıdır.

Azerbaycan'da Barlas ırmağı diye tanınan Aras'ın Cenkşi Köşkü denilen mevkiinden başlayıp Sorhe Pil mevkiine kadar 10 fersah uzunluğunda, gemilerin bile çalışabileceği bir kanal açılmış (Yezdi, II, 283), böylelikle pekçok yerde sulu tarım yapma imkânı elde edilmişti. Yine Azerbaycan'da çoktandır harap halde bulunan Beylekan şehri, yeniden bayındır bir hale getirilmekle yetinilmemiş, bu bölgede oturanların refahı düşünülerek, Aras ırmağından Beylekan'a 10 gez genişlik ve 6 fersah uzunluğunda bir kanal kazdırılmıştır (Şâmî, I, 291; Yezdi, II, 387). Kabil yakınlarında ise Cûy-i Mahigir veya Cûy-i Nev adı verilen, 5 fersah uzunluğunda, bazı köylerin sulanmasına ve kullanılmayan bir kısım arazinin tarıma açılmasına sebep olan yeni bir kanal kazdırılmıştı (Yezdi, II, 31, 138).

yılında Şahrüh tarafından Merv şehrinin yeniden kurulduğunu biliyoruz¹⁴.

Timur'un fethettiği şehirlerdeki yağma ve tahribatı, kendi zamanında, hattâ onun veya çocuklarının emri ile yazılan Zafernâmelerde uzun uzun ve övgü ile anlatılır. Bu biraz da bu yazarların Timur'u bu ifadelerle daha da yüceltebileceklerine inanmalarından olsa gerektir. Gerçi Memlûk ve Osmanlı kaynakları da bu yağma ve tahribatı acı bir dille anlatırlar. Fakat bunlara tamamen inanacak olursak, Timur'dan önce inşa edilmiş olan eserlerin hiç birisinin daha sonraki devirlere kalmamış olması gerekirdi. Timur'un 1386 yılında Tiflis'e gelip, Gürcüler hakkındaki ifadelerine, savaşı bir cihat haline getirmesine rağmen¹⁵, bütün kiliseler bu savaşlar sırasında yok olup gitmiş değildi. Gürcistan ve Ermenistan pek çok deprem, uzun süren Osmanlı-İran savaşlarına rağmen, Ortaçağların Hıristiyan sanatının pek çok mimarî yapısını halâ saklamaktadırlar.

¹⁴ Timur'un ölümü sırasında ve onu tâkip eden yıllarda hâkimiyet sahası Horasan'ı pek aşmayan Herat hâkimi Şahrüh, 1410 yılında Badgis'te bulunurken, Moğol istilasından beri tahrip edilmiş bir halde kalan Merv şehrinin imarını buyurdu. Şahrüh ayrıca, bütün Horasan'da baştanbaşa imar faaliyetlerinde bulunulmasını istemişti. Bu buyruk gereğince yollar düzeltilmiş, yeni köprüler inşa edilmiş ve eskileri yenilenmişti. Bu faaliyetlerden olarak ayrıca herşey için lâzım olan suyun tekrar akıtılması işine girilmiş, Murgab ırmağından çıkan Merv suyu üzerindeki seddin onarılmasını buyurarak, Emir Alike Kükeltaş, Emir Musa ve Ali Şekani bu işler için görevlendirilmişlerdi. Şehirde kısa zamanda bir ortaçağ islam şehrinde bulunması gereken mescit, pazar, han, hamam, hankâh, medrese gibi iktisadî ve içtimâî bütün binalar inşa edilmişti. Derinliği 5 gezden aşığı olmamak üzere, genişliği başlangıçta 20, sonuna doğru ise 12 gez olmak üzere, Alemdâr kapısına kadar uzanan 12 fersah uzunluğunda bir kanal açılmıştı (Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-Tevârih-i Baysunguri*, Fatih Ktb., nr. 4370/1, 451b; Abdürrezzak-ı Semerkandî, *Matla'ı Sa'deyn ve Mecma'ı Bahreyn*, yay. Muhammed Şefî', Lahor 1946, 158 v.dv.). Seddin inşa edilmesi ile etraftan göçebe getirilerek buraya yerleştirilmiş, ilk yıl 500 çift öküz çifte koşulmuş ise de, seddin onarılmış olmasının bölgenin zirai hayatı üzerinde ne gibi bir tesir yapmış olduğunu bilemiyoruz. Buna rağmen İsfizârî, Murgab boyunca ve Merv civarında yapılan ziraatten söz ederken pamuk, pirinç ve tahıl ürünlerinden övgü ile söz ederek Herat halkının yiyecek ve giyeceğinin buranın ürünlerinden sağlandığını, tarladan 1'e 100 ürün alındığını, kavununun pek meşhur olup, bâzi ileri gelen kimselerin oralardan kavun ismarladıklarını ifade eder (*Ravzatü'l-Cennât fi Evsafı Medinet-i Herat*, yay. Muhammed Kâzım İmam, Tahran 1338 h.ş., I, 172 v.dv.). Ancak bu yeni şehir büyüklük itibarı ile Moğol tahribatı öncesindeki Merv'den çok daha küçük idi (A. Yakubovskiy, *İA.*, Merv madd., 776).

¹⁵ Şâmi, I, 100. Kaynaklar onun Hindistan (Şâmi, I, 170 v.dv.)seferini putperestlere darbe indirmek, kâfirlere karşı cihad gâyesi ile (Şâmi, I, 170, 213; Yazdî, II, 17, 450) yapığını ifade ediyorlar.

İbn Arabşah¹⁶ ile daha bâzı Memlûk ve Timurlu tarihçileri Dımaşk'tan söz ederken "yangın bu büyük şehrin bütün ihtişamını silip-süpürdü ve eserlerini yok etti" demektedirler. Bu sözlere bakılacak olursa Dımaşk'ın 1400'lerden önce yapılmış eserlerden hiçbirine sahip olmaması gerekir. Oysa ki durum böyle değildir. Bu örnekleri Bağdad, İsfahan ve hattâ Osmanlı başkenti Bursa için de verebiliriz.

Timur'un şehirleri yıkılmış halleri ile değil, olduğu gibi ele geçirmeyi tercih ettiği anlaşılıyor. Çünkü şehrin vergiye bağlanması, yağmalanmasından daha kazançlı idi. Esasen gerek Yasa, gerekse İslam hukuku, hükümdarın, düşmana teslim olmalarını teklif, kabul etmemeleri halinde mal ve mülklerinin ganimet olarak alınmaları, ahalinin köle olarak satılmalarına ceza veriyordu.

Ordulardan önce casuslar gönderilir¹⁷, şehrin önüne gelindiğinde ise teslim olmaları istenirdi. Tabî teslim halinde bile şehir ahalisinin "nal baha" veya "mâl-i aman"¹⁸ denilen sefer masrafları için bir vergi ödemesi gerekirdi. Mücevherât ve değerli eşya alınır, üretim ve zanaatlara yönelik âletlere pek dokunulmaz, böylelikle tarım ve zanaâta yönelik üretimi sağlayan âletler zarara uğramadan kalır, ekonomik durum çabucak eski canlılığına kavuşurdu. Bu yüzden de örnek vermek gerekirse Şiraz 2 yıl ara ile, Herat 6 ay ara ile iki kere "mâl-i aman" ödeyebilmişlerdi.

¹⁶ *Acaib el Makdûr*, 117-118. Yine çağdaş Bertrando De Mignanelli'nin kayıtları için bk. Timurlenk'in Dımaşk'ı Fethi İle İlgili Bir Kaynak: "Vita Tamerlani – Ruina Damasci (Timurlenk'in Hayatı - Dımaşk'ın Harap Olması)", çev. Cüneyt Kanat, *Tarih İncelemeleri Dergisi* (1996), XI, 233- 263.

¹⁷ Ülke dahilinde halkın arasında haber toplayan görevliler bulunduğu gibi, diğer ülkelerden de casuslar vardı. Bu casuslar sufi, derviş, tüccar, müneccim, asker, sanatkâr, pehlivan olarak çeşitli memleketleri dolaşır, onların şehir, kasaba, yolları, dağları, kavimleri, ileri gelenleri ve türlü olayları hakkında bilgi toplayarak Timur'a bildirirler ve daha sonra Timur bu ülkeye gelip, o şehir ile ilgili şeyleri sormaya başlayınca, bu husus büyük bir şaşkınlık ve hayrete yol açardı (İbn Arabşah, 220-221).

¹⁸ Mâl-i aman ile ilgili örnekler için bk. Yezdi, I, 263, 290, 438, 457; II, 46, 60, 93-94, 195, 198, 239, 320, 328, 334-335, 438. İsfahan'ın kuşatılması sırasında, her iki deyim in birlikte kullanılması için bk. Yezdi, I, 312:...ekâbir ve usûl-i şehri be-divân-ı a'lâ âmede cihet-i na'l-baha-yi asâkir-i mansur mâl-i amân kabul kerdend.

Şehir ileri gelenleri ile anlaşmaya varılınca değerli eşyanın kaçırılması ve askerlerin şehre girmelerini önlemek için biri hariç, bütün kapılar kapatılır¹⁹ veya örülür²⁰, vergi memurları vergi toplama işine girerlerdi. Ancak görevliler ile ahali arasında küçük bir olay bâzen ayaklanmaya dönüşür, bu ise şehrin yağmalanıp, yakılmasına da yol açabilirdi. Delhi²¹ ve Isfahan²² buna örnek olarak gösterilebilir. Ancak bâzen ise, meselâ Saray ve Astarhan'da olduğu gibi, ahali vergisini ödedikleri halde, ardından yağmalanmışlardı²³.

Şehir baştan teslim olmayıp, direnecek olur ve bunun sonucu ele geçirilirse yağmalama kaçınılmaz olurdu. Herat, Isfahan, Bağdad, Delhi, Halep, Şam ve Sivas ile ilgili olarak, insan kellelerinden minareler yapmaya varıncaya kadar, Zafernâmelerde anlatılanlar ortadadır. Öyle anlaşılıyor ki, bütün bu katliâmlar, "Timur'un gücünün ne denli büyük ve etkili olduğunu göstermek için başvurulmuş bir gösteri" idi.

Kimsenin pençesinden kurtulamadığı, acımak bilmeyen ve çok çabuk işleyen bir adalet onun özelliklerindendi. Her seferden dönüşünde araşturmaya girer, her konuda kendisine hesap verilmesini isterdi. Bizzat kendisi tartı ve uzunluk âletleri, malların fiyatlarını kontrol eder, suçları araştırır, sorumluları en üst derecede görevliler olsa bile cezalandırır, adam kayırma, mazdı²⁴. Zenginlik, makam-mevki, şahsî münasebetler kararlarını etkilemez, af dilemek hiçbir sonuç vermez, araya adam sokmak bilakis daha kötü sonuç verirdi. Bu onun düşkünleri, büyüklere karşı korumak için uyguladığı usullerden biri olup, oğlu Miranşah dahi kendini babasının gazabından zor kurtarmış, Miranşah bağışlanmakla birlikte, yanındakiler, onu kötü yola sevk

¹⁹ Meselâ, Şiraz (Şâmi, I, 134; Yezdi, I, 438) ve Delhi (Şâmi, I, 192)'de böyle yapılmıştı.

²⁰ Dimaşk'ın fethi sırasında şehrin sekiz kapısı taşla örülüp, Bab el-Ferâdis kapısı açık bırakılarak vergi tahsil edilmişti (Yezdi, II, 239).

²¹ Şâmi, I, 192 v.dv.; Yezdi, I, 95-96 v.dv.

²² Şâmi, I, 104 v.dv.; Yezdi, I, 313 v.dv., Bağdad ile ilgili olarak bk. J. Aubin, Tamerlan à Bagdad, Arabica 9 (1962), 303-309.

²³ Yezdi, I, 551.

²⁴ Meselâ bk. Clavijo, 249-250.

edenler öldürülmüşlerdi²⁵.

Öteden beri Timur'un herhalde İbn Arabşah²⁶ taki kayda dayanarak okuma-yazma bilmeyen bir kimse olduğu söylenmiştir. Çocukluğunda Keş'teki dervişlerin medreselerine devam ettiğine göre, okuma-yazma bilmediğini söylemek gerçekten güçtür. Onun arapçayı bilmediğini biliyoruz²⁷. Çünkü Suriye'de ulemâ ile tercüman vasıtası ile konuşmuştu²⁸.

Şeyhler, dervişler ve ulemâ ile devamlı görüştüğü, sohbet ettiği biliniyor²⁹. Tarih ile daha gençlik yaşlarından itibaren ilgileniyor idi³⁰. Tarih ko-

²⁵ 1393 yılında Hülagü Han tahtına tâyin edilen Miranşah, Hindistan seferine katılmamıştı. Timur Hindistan'da iken, Miranşah babasına göndermiş olduğu ve ona devlet işlerini bırakıp, ibadet ile meşgul olmasının yerinde olacağını ifade eden mektubu İbn Arabşah (s. 76 v.dv.)'dan başka kaynaklarda mevcut değildir. Bu mektubun doğruluğunu kabul etmesek bile, o oğlu hakkında hoş gitmeyen bâzı haberler almış bulunuyordu. Miranşah 798 (1395/6) yılı güzünde Hoy civarında attan düşmüş, bir kaç gün baygın kaldıktan sonra tabiblerin tedavisi sayesinde iyileşmiş ise de, aklını oynatarak acıib hareketlerde bulunmaya başlamıştı (Yezdi, II, 147; Muinüddin Natanzi *Müntehabu't-Tevârih-i Muini*, yay. Jean Aubin, Tahran 1336 h.ş., 372). Clavijo (s.164), Miranşah'ın Tebriz'e geldikten sonra aklını bozduğunu, burada ve Sultaniye'de pek çok tahribatta bulunduğunu, hatta bunu herkesin "Miranşah hernekadar birşey yaptırmadı ise de, dünyanın en güzel binalarını yıkdı" demeleri için yaptığını, uzun uzun anlatmakla birlikte, onu "kırk yaşlarında, iri-yarı, şişman, nikristen rahatsız" bir adam şeklinde tarif etmektedir. Bundan sonra o kendini tamamen içki ve eğlenceye vermiş, tavla oynamakla vakit geçirerek, işler ise başkaları tarafından yürütülmeye başlanmıştır. Yedi Yıllık Sefer'e çıkan Timur'un gelmekte olduğunu öğrenen Miranşah, babasını karşılamaya çıkarak, Rey'de huzura çıktı ise de, pek itibar görmediği gibi, Tebriz'e bir soruşturma heyeti gönderildi. Onlar defterleri inceleyip, Miranşah'ın etrafındakilere dağıttıklarını geri aldıkları gibi, mirzayı eğlenceye sevkedip, işlerin bozulmasına sebep olanları, aralarında Mevlânâ Muhammed-i Kuhistanî, Kutbeddin-i Nâyî, Habîb-i Udî ve Abdülmümin-i Gûyende gibi zamanın tanınmış musîkî üstadlarının da bulunduğu pek çok kimseyi idam ettirdiler (Yezdi, II, 156; İsmail Aka, *Mirza Şahrûh ve Zamânı*, Ankara 1994, 22).

²⁶ *Acaib el-Makdûr*, 220.

²⁷ İbn Arabşah (s. 220) onun arapça bilmediği, farsça, türkçe ve moğolcaı konuştuğunu yazıyor.

²⁸ *Acaib el-Makdûr*, 96. Halep'teki ulemâ ile sohbet sırasında Timur farsça "hub-hub" (güzel-güzel) kelimelerini kullanıyor.

²⁹ Suriye'deki görüşmeler İbn Arabşah'ta ayrıntılı bir biçimde nakledilmektedir (s. 96 v. dv.).

³⁰ İbn Arabşah Timur devri görevlilerini sayarken, Mevlânâ Ubeyd'den "kıssa ve tarih okuyucusu" olarak söz ediyor (s. 229). Devletşah'ta da Şeyh Ârif-i Âzerî'nin dayısını Timur'un kışahân'ı olduğu ifade ediliyor (*Tezkiretü's-Şuarâ*, yay. E. Browne, 363). Hâfız-ı Ebrû'nun, Timur'un Türk, Arap ve Acem tarihini bildiğine dair kaydı için bk. Barthold, *Uluğ Beg ve Zamânı*, çev. İsmail Aka, Ankara 1997, 21.

nusundaki bilgisi ve soruları ile meşhur İbn Haldun'u bile hayretler içinde bırakmıştı³¹.

İran şiiri ve şâirlerini tanıdığını söylemek güçtür. Meşhur şâir Şirazlı Hâfız ile görüşmesi konusu da şüphelidir³². Buna karşılık Türk mutasavvıfı Hoca Ahmed-i Yesevî'yi iyi tanıyor olmalı ki, zaman zaman mezarını ziyaret ettiği gibi, 1398 yılında türbesini de inşa ettirmişti³³. Timur'un şeyhe bağlılığı ile ilgili olarak çeşitli menkıbe ve kerâmetler de türetilmiştir³⁴.

Din kültürü ve bilgisinin de oldukça geniş olduğu anlaşılıyor. Bu kültürü küçük yaşlardan itibaren edinmiş olmalıdır. Dinî tartışmalara büyük ilgi duyar, ancak bu tartışmaların farklı mezheb mensupları arasında değil, Sünniler ile Şiiler arasında olmasından hoşlanırdı. Mazenderân'da Şiî seyyidleri ile sohbeti sırasında, Ali ve Muaviye meselesini ortaya atarak, Hz. Ali'nin haklılığını ileri süren Şiî seyyidlerini, bu tutumlarından dolayı azarlar ve cezalandırırken³⁵, Suriye'de ise bu soruya Maliki Kadısı Alemuddin el-Kufsi'nin "hepsi de müctehiddir" cevabına kızarak, Ali'nin haklı, Muaviye'nin zâlim, Yezid'in ise fâsik idüğünü, dolayısı ile Haleplilerin de Hüseyin'i öldürmüş olan Dimaşklılar gibi olduklarını söyleyerek, Mazenderan'dakinin tam tersi bir tavır takınmıştı³⁶. Mardin'de hristiyanlara armağanlar vermiş, kiliselerini tamir ettirmiş³⁷, Lübnan'da hristiyan din adamlarını ziyaret etmişti³⁸. Genellikle seferlerine bir gâzâ havası vermesine rağmen, din, onun maksadına erişebilmesi için kullandığı âletten başka bir şey değildi. Böyle bir hükümdar ile konuşurken ulemânın daima bir tuzağa düşmekten çekinmeleri çok tabii idi. 1403 yılında Âzerbaycan'da Beylekan'da meydana gelen ve Timur'un tarih-

³¹ *Acaib el-Makdûr*, 108 ve 219.

³² Devletşah, Tezkire'sinde 795 (1393) yılında Timur tarafından Fars bölgesinin ele geçirilmesi ve Şah Mansur'un öldürülmesinden sonra henüz hayatta bulunan şâir Şirazlı Hâfız'ı çağırarak onunla görüştüğünü ifade ediyor ise de (s. 305 v.dv.); Hafız'ın 791 (1389) yılında ölmüş olduğu bilindiğinden (Rızazâde Şafak, *Târih-i Edebiyat-ı İrân*, Tahran 1341h.ş., 332), bu görüşme belki Timur'un 789 (1387) yılındaki seferi sırasında meydana gelmiş olabilir. Bu hususta bk. Kâsım Gani, *Bahs-i der Âsâr ü Efkar ü Ahvâl-i Hâfız, I, Tarih-i Asr-ı Hâfız*, Tahran 1321 h.ş., 390 v.dv.; İA., Hafız maddesi, 69.

³³ Yezdi, II, 16.

³⁴ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Ankara 1966, 33 v.dv.

³⁵ Zahirüddin b. Nâsirüddin-i Merâşî, *Tarih-i Taberistan ü Rûyan ü Mâzenderân*, yay. Muhammed Hüseyin Tesbihî, Tahran 1345 h.ş., 231 v.dv.

³⁶ İbn Arabşah, 97.

³⁷ Jean-Paul Roux, *Aksak Timur*, çev. Ali Rıza Yalt, İstanbul 1994, 251. Çeviri ne yazık ki yanlışlarla dolu olup, çok dikkatle kullanılmalıdır.

³⁸ J. P. Roux, *Aksak Timur*, 226.

çisi Nizameddin-i Şâmî tarafından hikâye edilen sahne oldukça ilgi çekicidir. Timur yanındaki ulemâyâya, hükümdarlara öğüt veren eski ulemâyı örnek göstererek, kendisine öğüt vermemelerinin sebebini sorduğunda onlar, Timur'un davranışları ile herkese örnek olduğunu, kendileri gibi insanların öğütlerine ihtiyacı olmadığı cevabını vermişlerdi. Ulemâ bu sözlerin samimi olduğuna inandıktan sonra, ülkenin bâzı bölgelerinde meydana gelen yolsuzlukları söyleme cesaretini kendilerinde bulabilmişlerdi³⁹.

Fetihleri sırasında karşılaştığı sanat eserlerini ganimet olarak alır ve onları sarayları ve çadırlarında zevkle sergilerdi. Clavijo, Timur'un çadırında kıymetli taşlarla süslenmiş, inci, zümrüt ve firûze ile bezenmiş 6 sürahi ve 6 kadehten ibaret altın sofrası, üzerinde kocaman bir zümrüt bulunan bir sandık ve altundan imâl edilmiş, insan belinden daha kalın gövdesi olan, dallarında meyve yerine yakutlar, zümrütler, incilerin sarktığı, dallarının üzerinde altundan kuşların konduğu bir ağaç, ellerinde İncil'den St. Paul ve St. Pier'i temsil eden ve Bursa'dan gelen büyük boy bir Bizans ikonasını gördüğünü yazar⁴⁰.

Timur'un seferleri sonucu ele geçirdiği ülkelerden birçok san'atkârı Semerkand'a götürdüğünü söylemiştik⁴¹. Ancak Timur zamanına ait onunla ilgili, bildiğimiz kadarı ile hiçbir minyatür ele geçmemiş olmakla birlikte, bu san'atkârlara âit mimarî eserler ve onların duvarlarını süsleyen bâzı duvar resimlerinin varlığı kaynaklarda nakledilir⁴².

Savaşlar sırasındaki tutumuna bakılarak Timur daima ciddi ve askı sıratlı bir adam olarak düşünölmüştür. Onun bir mizah anlayışına sahip olmadığını düşünmek, başkalarının lâtifelerine hiç ilgi göstermediğini iddia etmek imkansızdır. Onunla ilgili olarak anlatılan hikâyeler gerçek olmasa dahi, ister-istemez az da olsa bir gerçeği de yansıtmış olmalıdırlar. Şirazlı

³⁹ Şâmî, I, 287-288.

⁴⁰ *Embassy to Tamerlane*, 269-270.

⁴¹ Bk. Not 7 ve 8; İbn Arabşah, 230. Ayrıca Yezdi'deki ifadeye bk.: ez mühendisân-ı dânişer ve bennâyân-ı sâhib-i huner ki ez hâver tâ bahter ez her memleket ve kişver be-mustakar-ı serir-i hilâfetmesir cem' budend... (II, 13).

⁴² İbn Arabşah, 227. Müellif burada Timur'un bazı saraylarında onun, sevinçli ve öfkeli, savaş meydanları, şehir kuşatmaları, hükümdarlar, begler, seyidler, ulema ile sohbet, sultanların huzurunda yer öpmeleri, Hindistan, Deşt-i Kıpçak, İran olayları, düşmanın yenilgisi, oğulları, komutanları ile askerlerinin, eğlence meclislerinin tasvir edildiği resimlerden söz ediyor. Babur (Vekayi, I, 48) da Timur'un Dilgüşâ bahçesi içinde inşa ettirdiği köşkün duvarlarında Hindistan savaşlarının tasvir edildiğini kaydediyor.

Hafız ile ilgili hikaye⁴³ veya Nasreddin Hoca ile ilgili fıkralar⁴⁴ herhalde bir ipucu olmalıdırlar.

Timurlular devri resim sanatının menşei olarak Bağdad, Tebriz ve Şiraz okulu gösterilmektedir. Timur buraları ele geçirdikten sonra bu şehirlerdeki san'atkarların bir kısmını Semerkand'a götürmüş⁴⁵, ölümünden sonraki karışıklık yılları sona erince, onların bir kısmı Şahruh'un oğlu Baysungur tarafından Herat'ta toplanmışlardı. Buna rağmen Bağdad, Tebriz ve Şiraz gibi merkezler faaliyetlerini durdurmamışlardı. Resim sanatı Şiraz'da Ömer Şeyh'in oğlu Mirza İskender zamanında da devam ederek gelişme gösterdi. Nitekim İskender zamanına ait minyatürlü bâzı yazmalara sahibiz⁴⁶. Şiraz'da bu gibi faaliyetler, İskender'in ölümünden sonra, hatta Kara Koyunlular zamanında dahi devam etmiştir.

Kendisi meşhur bir hattat olan Mirza Baysungur, Herat'taki konağını zamanın bir akademisi haline getirmişti. Tebrizli Ca'fer'in 1427 tarihli bir arzı bize buradaki sanat faaliyetleri hakkında ilgi çekici bilgiler veriyor⁴⁷. Herkeste mesleğinde en büyük olma arzusu yaygın bir hal almış⁴⁸, bunun sonucu olarak Timurlu resim sanatı büyük ilerlemeler kaydetmiştir.

⁴³ Edward Browne, *Ez Sa'dî tâ Câmî*, haşiyeler ile farsça tercüme: Ali Asgar Hikmet, Tahran 1339 h.ş., 252; Kâsım Gani, *Tarih-i Asr-ı Hâfız*, 393.

⁴⁴Bu gibi fıkralara örnek olarak bk. Pertev Naili Boratav, *Nasreddin Hoca*, İstanbul 1996, 137, 150, 177-179, 194, 217, 228, 239, 241, 260-262, 264; *Letâif-i Hoca Nasreddin*, Haz. Mehmet Arslan-Burhan Paçacıoğlu, Sivas 1996, 59, 61, 65, 67, 70,74, 84, 91, 95, 106, 120, 131, 133-135, 139. Ulrich Marzolph, *Timur's Humorous Antagonist, Nasreddin Hoca, Oriente Moderno* (2-1996), XV (LXXVI), 485-498.

⁴⁵ İbn Arabşah (s. 227), Timur devrinin en büyük nakkaşı olarak Bağdadlı Abdülhay'ı saymaktadır.

⁴⁶ I. Stchoukine, *Les peintures des manuscrits timurides*, Paris 1954, 40 v.dv.; levha: XVII-XX; B. Gray, *Persian Painting*, Ceneva 1961, 69-79; aynı yazar, *The Pictorial Arts in the Timurid Period*, C. H. I, VI, 843 v.dv. Bu devirde Şiraz için bk. J. Aubin, "Le Mécénat timouride à Chiraz", *Studia Islamica* (1957), VIII, 71-88; türkçe trc. Yaşar Yücel, *Belleten* (1987), 200, 965-979.

⁴⁷ Mirza Baysungur'un konağında birçok sanatkar çalışıyor ve bunların başında ise Tebrizli Ca'fer-i Baysunguri bulunuyordu. Burada çalışan sanatkârlar bir öğünme vesilesi olarak Baysunguri nisbesini almışlardır. Ca'fer'in raporundan anlaşıldığına göre müzehhib-musavvir Mevlânâ Ali Şehname üzerinde, Hâce Gıyâseddin Resâil ve Gülîstan'ın tasvirleri ile, yine Emir Halil Gülîstan'ın tasvirleri ile, müzehhib-musavvir Mahmud Hâcu-yi Kirmanî'nin Divân'ının levhaları ile uğraşiyor, 75 kadar nakkaş ise bir otağ üzerinde çalışıyorlardı. Raporun metni ve çalışmalar hakkında bk. M. Kemal Özergin, "Tebrizli Ca'fer'in Bir Arzı", *İst. Ed. Fak., Sanat Tarihi Yıllığı* (1976), VI, 471-518.

⁴⁸ Hâfız-ı Ebrû, *Coğrafya-yi Hâfız-ı Ebrû, Kısmet-i Rub' Horasan: Herat*, yay. Mail-i Herevî, Tahran 1349 h.ş., 11; Dorothea Krawulsky, *Horasan zur Timuridenzeit nach dem Tarih-e Hâfız*

Baysungur'un ölümünden sora bu çalışmalar tamamen durmuş olamaz. Zira daha sonraları Hüseyin Baykara ile Alişir Nevai'nin şahsında yeniden koruyucuya kavuşan san'atkârlar ortaya çıkmış, meşhur Bihzad yetişmişti. Bihzad daha sonra Safevîlerin yanına gelerek, Tebriz'de yetiştirdiği talebeleri ile Timurlu resim san'atının devamlılığını da sağlamıştır⁴⁹.

Zamanlarının büyük bir kısmını yıllar süren seferlerde geçiren Timurlu hükümdar ve begleri, eğlencelerden de geri kalmıyorlardı. Timur'un seferleri sırasında ele geçirerek Semerkand'a gönderdiği san'atkârlar arasında bazı çalgıcı ve okuyucular da bulunuyordu. İbn Arabşah'ın Timur devri hâ-nendeleri arasında saydığı Abdüllâtif Damganlı, Mahmud ve Cemaleddin Ahmed Harezmi, Abdülkadir ise Meragalı olup⁵⁰, Bağdad'dan Celâyirli sarayından getirilmişti. Clavijo'nun uzun uzun anlattığı gibi, kadın ve erkeklerin katıldığı toylar veriliyor ve bu arada çalgılar çalınıp, şarkılar okunuyordu⁵¹. Semerkand'ın musikişinasları o kadar meşhur olmuşlardı ki, onların diğer şehirlerin zenginleri tarafından davet edildikleri de oluyordu⁵². Bu çeşit eğlenceler zaman zaman din adamları tarafından bile tertip ediliyordu. Meselâ Herat Şeyhülislamı Seyfeddin Ahmed'in bir defasında şehrin ileri gelen müderrislerine ziyafet verdiği ve ardından çalgılar çalınıp, şarkılar söylendiği Nakşibendî tarikatı şeyhlerinin haltercümesi olan Reşahat'da kaydedildiği gibi⁵³, Semerkand Şeyhülislamı İsameddin'in de inşa ettirdiği hamamının tamamlanması dolayısı ile bir eğlence düzenleyerek kadın-erkek şarkıcılar getirttiği bilinmektedir. Bu eğlenceler sırasında şehrin muhtesibi gelerek, şeyhülislâmî öfke ile azarladığı "ey İslâm olmayan şeyhülislâm! hangi mezhebe göre erkek ve kadınların bir arada bulunmaları câizdir?" diye sorduğu tarihçi Handmir'in eserinde nakledilmektedir⁵⁴.

Bu devirde musikide bilhassa iki kişinin adlarından daima zamanın en büyük üstadları olarak söz edilir. Bunlardan biri Endicanlı Yusuf, diğeri ise

e *Ebrû*, Wiesbaden 1982, I, 17. Babur (*Vekâyî*, II, 194) da Timurluların son devirleri ile ilgili olarak "Sultan Hüseyin Mirza'nın zamanı, garib bir zamandı. Horasan ve bilhassa Herat şehri, fazilet ehli ve eşsiz adamlarla dolu idi. Bir iş üzerinde uğraşan herkes o işi en yüksek dereceye çıkarmak gayreti ve arzusu ile çalışıyordu" demektedir.

⁴⁹ Onun hayatı ve eserleri hakkında bk. *İA*, Bihzad maddesi; *TDVİA*, Bihzad maddesi.

⁵⁰ s. 229. Ayrıca Mevlânâ Esedüddin Şerif ve Hâfız Hüseyini'nin adları sayılıyor.

⁵¹ Embassy to Tamerlane. Özellikle bk. XIII. Bölüm: Samarqand,

⁵² Taşkent ileri gelenlerinden Muhammed Cihangir adlı birisi düğünü için Semerkand'dan çalgıcı ve okuyucular getirtmişti. (Ali b. Hüseyin Vâiz-i Kâşifi, *Reşahat Aynu'l-Hayat*, yay. Ali Asgar-ı Muiniyân, Tahran 2536 Şa., II, 339; türkçe trc. İstanbul 1279, 242).

⁵³ I, 278; türkçe trc., 176.

⁵⁴ Hvandmir, *Habibû's-Siyer*, yay. Celâleddin-i Humayî, Tahran 1333 h.ş., IV, 35.

musikî nazariyeleri ilmindeki bilgisi ile tanınan Meragalı Abdülkâdir idiler⁵⁵. Sesinin güzelliğini işiten Fars hâkimi İbrahim Sultan, Endicanlı Yusuf'u defalarca Baysungur'dan istemiş ise de, bu isteği yerine getirilmemişti⁵⁶. Meragalı Abdülkadir'e gelince, o, başlangıçta Celâyirli Sultan Hüseyin'in nedimlerinden iken, daha sonra aynı sülaleden Sultan Ahmed'in sarayında yaşamaya devam etmiş, ancak Timur'un 1393'te Bağdad'ı ele geçirmesi üzerine birçok san'atkâr ile birlikte Semerkand'a gönderilmiştir. Bir müddet Azerbaycan hâkimi Miranşah'ın yanında bulunduktan sonra, tekrar Bağdad'a eski hâmisi Sultan Ahmed'in yanına gelmeğe muvaffak olmuş ise de, 1401 yılında Timur'un Bağdad'ı yeniden ele geçirmesi üzerine tekrar Semerkand'a gönderilmiştir. Timur'un ölümünü takip eden yıllarda herhalde bir süre Semerkand'da kalmış ise de, çok erkenden Herat'a gelmiş olmalıdır. Zira en büyük eseri olan ve 1415 yılında tamamladığı Cami'ül-Elhân'ı Şahrüh adınadır.

Timur'un seferlerine bakarak, hiçbir zaman Türk millî gayesi taşımadığı da zaman zaman söylenmiştir. Bu da pek doğru görünmüyor. Yezdi'nin Zafernâmesi, giriş bölümünde Türkler ile ilgili destanlardan söz etmektedir. Bu da XV. yüzyılda bile Türkler ile ilgili destanlara karşı bir alâka bulunduğunu, saraylarda ve şölenlerde bunların zevkle anlatıldığını gösteriyor. O devrin anlayışına göre Moğollar Türklerin bir kolu gibi görülüyordu. Timur, bir İranlının hükümdar olabileceği, saltanatta hak iddia edebileceğine hiçbir zaman inanmak istemez. Ankara Savaşı'ndan sonra Anadolu'dan ayrılırken Avnik'de "Celâyirli Ahmed'in Tâcik mizaçlı olup endişe edilmemesi, ancak Kara Yusuf'un Türkmen olup, dikkat edilmesi gerektiği" sözleri⁵⁷ ilgi çekicidir. Nitekim bazı mektuplarında Bâyezid'i de Türklükten uzaklaşmakla suçlamaktadır⁵⁸.

Seferlerinin Türk ülkeleri üzerine olmasından dolayı tenkit edilmektedir. Bu husus o devrin hâkimiyet anlayışı göz önüne getirilerek düşünülmelidir. Timur bu ülkeleri de Türk ülkesi olarak görüyor, "bütün dünya iki hükümdarın sâhip olacağı kadar değerli ve büyük değildir. Tanrı nasıl bir tane ise Sultan da bir tane olmalıdır" sözü ile⁵⁹ bunu gerçekleştirmeye çalışıyordu.

⁵⁵ Devletşah, *Tezkire*, 340.

⁵⁶ Devletşah, a.g.e., 350-351.

⁵⁷ Yezdi,II, 405.Tâcik'in saltanat davası güdemeyeceğine dair Emir Kazagan'ın sözleri için bk.Yezdi, I, 25.

⁵⁸ J.P. Roux, *Aksak Timur*, 185.

⁵⁹ Yezdi, I, 225.

Nitekim 1391 yılında Toktamış üzerine giderken yazdırmış olduğu Türkçe anıt-kitabede kendisini “Turan Sultanı” olarak nitelemektedir⁶⁰.

Millî şuur bilindiği gibi Ali Şîr Nevaî’yi türkçe’nin farsça’dan üstün olduğunu iddia eden bir eser yazmaya sevketmiş⁶¹, Babûr Vekâyi’inde Türkleri öven pek çok ifadeler kullanmıştır⁶². Sekkaki de Uluğ Beg için yazdığı bir şiirinde “Dünya benim gibi bir Türk şâiri ve senin gibi âlim hükümdar görmesi için, uzun yıllar dönmek zorunda kalacaktır” diyerek, Türk şâiri olarak övünmektedir⁶³.

Timur’un hayatı bize, seferler, fetihler ve zaferlerden ibaretmiş gibi görünse de, dehası sâdece askerî alanda imiş gibi zannedilse de, onun diğer yanlarının, imarcı yanının da, askerî yanından hiçte aşağı kalmadığını unutmamak gerekir. O sâdece bir asker değil, aynı zamanda devlet adamı idi. Tek başarısızlığı, haleflerine bu olağanüstü kabiliyet ve dehasını aktaramamış olmasıdır. Hayatı boyunca olağanüstü başarılar kazanmış, fakat ölümünden sonra yaşamayan bir sistem bırakmıştı. Sistemin bozulup işlememesi hususu bizim için şaşılacak bir şey değildir. Şahsî sadakat ve bağlılıklara dayalı olan iktidarların sağlam bir şekilde devam edemedikleri hep görülmektedir. Eğer Timur daha küçük bir hükümdar olsa idi, halefleri muhtemelen daha büyük hükümdarlar olabilirdi. Halefleri bakımından o Cengiz Hân gibi talihli çıkmadı. Cengiz Hân’ın vasiyeti yerine getirildiği halde, Timur’un vasiyetine asla riâyet edilmemiştir. İki oğlu Timur’un sağlığında ölmüş, 3. aklen mâlül, 4.sü Şahruh ise mizaç bakımından babasına hiç de benzemiyordu. Buna karşılık haleflerinden Uluğ Beg, Baysungur, Hüseyin Baykara ve Babür gibi bâzıları bilim, edebiyat ve güzel san’atlarda söz sahibi idiler.

Timur ailesine mensup kabiliyetlerin en başta geleni şüphesiz ki Timur’un torunu Uluğ Beg idi. İslâm dünyasında yegâne âlim-hükümdâr olarak tahta oturan Uluğ Beg, diller ve dinlerin değişikliğe uğradığı halde, müspet bilimlerin geçerliliğinin her millet için devamlı kalacağı, bunların

⁶⁰ Şâmi, 118; Yezdî, I, 360. Kitâbe için bk. N. N. Poppe, *Timur’un Karasakpay Kitâbesi*, çev. Hasan Eren, Kültür Bakanlığı, Dünya Edebiyatından Seçmeler, Ekim 1977, sayı 4, 30-31; A. Y. Yakuboskiy, *Altın Ordu Ve İnhitatu*, Çev. Hasan Eren, İstanbul 1955, 244. Yezdî’de Timur’un ordusu “sipah-ı Turan” (I, 26); askerleri ise “bahadırân-ı Turan” (I, 27) şeklinde adlandırılıyor.

⁶¹ Bk. *Muhakemet-ül-Lügateyn*, TDK, Ankara 1941, 62 v.dv.; 112 v.dv.

⁶² Mesela bk. II, 336.

⁶³ *Uluğ Beg ve Zamani*, 119.

ilâhiyat ve edebiyata üstün olduğunu ifade ile⁶⁴ kendisini Matematik ve Astronomiye adamıştı.

Buhara'da inşa ettirdiği medresenin kapısı üzerine "ilim tahsil etmenin kadın-erkek her müslümana farz olduğu"⁶⁵ hadisini yazdıran bu âlim hükümdâr zamanında çalışma arkadaşlarından Gıyâseddin'in 1420 yılında yazdığı bir mektuba göre "hangi bilim dalı ele alınırsa alınsın, o fen erbabının en seçkinlerinin toplanmış bulunduğu Semerkand'da ilmî çalışma yapmak için her türlü imkân sağlanmış olup, müderrisler büyük yetkilere sahip bulunuyorlardı."⁶⁶ Onun Astronomi ile ilgili eserleri İslâm dünyasında astronominin son sözü ve ilmin teleskop bulununcaya kadar erişmiş olduğu en son derecesi idi.

Timur devrinde bunca sefer, zahmet, ızdırıp ve zafer neye yaramıştı? diye sorulacak olursa; verilecek cevap, Timurlu Rönesans'ının doğmasına olacaktır ki, bu devir, Türk kültürüne, insanlığa ve dünya medeniyetine önemli bir katkı olarak kabul edilmelidir.

⁶⁴ *Uluğ Beg ve Zamanı*, 113.

⁶⁵ *Uluğ Beg ve Zamanı*, 104 nr. 30.

⁶⁶ Bk. Aydın Sayılı, *Uluğ Beg ve Semerkanddeki İlim Faaliyetleri Hakkında Gıyâsüddin Kâşî'nin Mektubu*, Ankara 1960, 13, 19, 78 ve türlü yerler.